

Dorota Szymaniuk

Białystok

O interpretacji zjawisk prozodycznych i rosyjskiej intonacji

Niniejszy artykuł został pomyślany jako przegląd stanowisk reprezentowanych przez lingwistów wschodniosłowiańskich, zwłaszcza rosyjskich i białoruskich, dotyczących sposobów interpretacji zjawisk prozodycznych, ich miejsca w systemie językowym oraz wieloznaczności terminologicznej. Chciałam w nim również przywołać tradycyjny system intonacji języka rosyjskiego Bryzgunowej¹ po to, aby na jego tle omówić najnowsze podejście do analizy struktury intonacyjnej zaproponowane przez Ode² – duńską badaczkę rosyjskiego języka mówionego.

Za oczywisty fakt przyjmuje się twierdzenie, że prozodia funkcjonuje samodzielnie w złożonym mechanizmie językowym³. Mimo to niezależność poziomu prozodycznego wciąż budzi wątpliwości i sprzeciw, przynajmniej na gruncie językoznawstwa wschodniosłowiańskiego. Jednocześnie dość regularnie stawiane jest pytanie o podstawowe jednostki podsystemu, sposób ich funkcjonowania, relacje z jednostkami innych poziomów języka.

¹ E. A. Брызгунова, *Звуки и интонация русской речи*, Москва 1977.

² C. Ode, *Transcription of Russian Intonation, ToRI, An Interactive Research Tool, and Learning Module on the Internet*, [w:] *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists*, Ohrid: Linguistics (SSGL 34) Amsterdam – New York 2008, s. 431–449; C. Ode, *Communicative Functions and Prosodic Labelling of Three Russian Pitch Accents*, [w:] *Evidence and Counter-Evidence*, Festschrift Frederik Kortlandt, Vol. 1 SSGL, 32, Amsterdam – New York 2008, s. 377–401.

³ Zob. np.: N. S. Trubiecki, *Podstawy fonologii*, Warszawa 1970, s. 257; A. A. Реформатский, *Фонологические этюды*, Москва 1975, s. 74; Т. М. Николаева, *Фразовая интонация славянских языков*, Москва 1977, s. 267; K. L. Pike, *The Intonation of American English*, New York 1945, s. 203; D. Crystal, *Prosodic Systems and Intonation in English*, Cambridge 1969, s. 381.

Lingwistyczny status zjawisk prozodycznych omawiają w swoich monografiach wybitni przedstawiciele rosyjskiej i białoruskiej intonologii⁴. Wskazują, iż nadanie prozodii statusu samodzielnego poziomu struktury językowej zostało poprzedzone dyskusją na temat jej fonetycznego, fonologicznego i składniowego kontekstu. Z punktu widzenia fonetyki, intonacja odpowiada za organizację wypowiedzi ustnych i ich podział na minimalne jednostki znaczeniowe. Natomiast ujęcie fonologiczne traktuje intonację jako system opozycji, którego jednostki uzupełniają inwentarz fonemów⁵. Z kolei interpretacja zjawisk intonacyjnych jako elementów składni zakłada, że są one nośnikami znaczeń składniowych.

Analiza literatury przedmiotu pokazuje, iż mimo uznania intonacji za samodzielny podsystem językowy, wśród uczonych istnieją rozbieżności w kwestii szczegółowego definiowania omawianego zjawiska. Do podstawowych kierunków opisujących systemowy charakter prozodii należą:

1. Kierunek substancjalny⁶ – zajmuje się badaniem materialnych cech jednostek prozodycznych w oparciu o dane empiryczne. Prozodyczny poziom języka jest tu interpretowany jako jednolita całość, natomiast jednostki ją tworzące charakteryzują się określonym zestawem cech akustycznych⁷.
2. Kierunek funkcjonalny – wskazuje na znaczenie jednostek prozodycznych w języku, który jest przede wszystkim środkiem komunikowania się⁸.
3. Kierunek logiczny – tworzy obraz jednostek prozodycznych języka. Miejsce priorytetowe zajmuje tu kwestia identyfikacji jednostek – inwariantów na poziomie prozodii, tzn. prozodemów, intonemów, tonemów, rytmemów i innych⁹.

⁴ Por.: Т. М. Николаева, *Фразовая интонация славянских языков*, Москва 1977, s. 267; Н. Д. Светозарова, *Интонационная система русского языка*, Ленинград 1982, s. 175; А. А. Метлюк, *Взаимодействие просодических систем в речи билингва*, Минск 1986, s. 111.

⁵ Н. Д. Светозарова, *Интонационная система...*, s. 14.

⁶ W prezentowanym artykule opieram się głównie na pracach napisanych w języku rosyjskim, dlatego przytaczane tu polskie terminy i przykłady będą wynikiem moich własnych prób tłumaczenia na język polski.

⁷ Por.: К. К. Барышникова, *О просодических единицах речи*, [w:] К. К. Барышникова, С. М. Гайдучик, *Экспериментальная фонетика. Сборник научных трудов*, Минск 1972, s. 3–17; Л. В. Бондарко, *Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи*, Ленинград 1981, s. 198; Л. В. Златоустова, *Общая и прикладная фонетика*, Москва 1986, s. 303.

⁸ И. Г. Торсуева, *Интонация и смысл высказывания*, Москва 1979, s. 109.

⁹ Н. Miatluk, *Zmienność jednostek prozodycznych w systemie języka*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2002, nr 2, s. 79–87.

4. Kierunek strukturalny – skupia się na wzajemnie uwarunkowanych relacjach między jednostkami w podsystemie prozodycznym i w języku. Podejście strukturalne, zdaniem przedstawicieli omawianego kierunku, pozwala interpretować podsystem nie jako prostą sumę elementów, lecz jako zwartą całość z jej wewnętrznymi relacjami i regułami¹⁰.
5. Kierunek typologiczny – opisuje uniwersalia prozodyczne, do których zalicza spowolnienie lub przyspieszenie tempa wypowiedzi, dynamiczność wybranych odcinków strumienia mowy, funkcjonalnie umotywowaną obecność ostatniej sylaby akcentowanej w syntagmie¹¹.

Powyższa klasyfikacja świadczy przede wszystkim o potrzebie skonstruowania pełnego, wyczerpującego obrazu funkcjonowania prozodii jako podsystemu języka poprzez syntezę wskazanych kierunków, uzupełnienie ich modelami prozodycznymi oraz wypracowanie jednolitego i precyzyjnego metajęzyka. Zwłaszcza kwestia ostatnia może być źródłem trudności, ponieważ okazuje się, że poglądy uczonych są często diametralnie różne już w chwili interpretowania kluczowych w badaniach eksperymentalnych pojęć – *intonacja*, *prozodia*, *suprasegmentalia*.

Podstawowe różnice dotyczą wąskiego lub szerokiego spojrzenia na zjawiska prozodyczne. Pojęcie *intonacja* definiowane jest przy pomocy dwóch grup określeń: 1) określenia utożsamiające intonację z melodią mowy (wąska definicja intonacji) i 2) określenia opisujące intonację jako pewną wieloskładnikową całość (szeroka definicja intonacji). Cechą znamioną jest, że językoznawstwu wschodniosłowiańskiemu bliższa jest szeroka definicja, według której intonacja to jedność takich parametrów jak ton, akcent zdaniowy, rytm, tempo, intensywność, tembr (barwa dźwięku) oraz akcent logiczny¹², o czym świadczy jedna z definicji słownikowych:

Интонация – единство взаимосвязанных компонентов: мелодики, интенсивности, длительности, темпа речи и тембра произнесения. Некоторые исследователи включают в состав компонентов интонации паузы. Вместе с ударением интонация образует просодическую систему языка¹³.

Należy zaznaczyć jednak, że specjaliści różnią się w swoich opiniach co do liczby parametrów wchodzących w skład intonacji. Na przykład Wa-

¹⁰ Р. К. Потапова, *Фонетика и фонология на стыке веков: идеи, проблемы, решения*, [w:] Р. К. Потапова, В. В. Потапов, „Вопросы языкознания” 2000, nr 4, s. 3–25.

¹¹ Т. М. Николаева, *Фразовая интонация...*, s. 195.

¹² О. С. Ахманова, *Фонология, морфонология, морфология*, Москва 1966, s. 107.

¹³ *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Н. Ярцева, Москва 1990, s. 197.

siliew¹⁴ uważa, że intonację na poziomie frazy tworzą wysokość tonu, akcent zdaniowy, tempo, rytm, pauzy i tembr. Zdaniem Achmanowej intonacja to:

сложный комплекс просодических элементов, включающих мелодику, ритм, интенсивность, тембр, тембр II, логическое ударение, служащий на уровне предложения для выражения как различных синтаксических значений и категорий, так и экспрессивных эмоциональных коннотаций¹⁵.

Torsujew¹⁶ do elementów intonacji zalicza melodię, akcent, tempo, tembr i rytm.

Wprawdzie przedmiotem niniejszej prezentacji poglądów na temat zjawisk prozodycznych jest lingwistyka wschodniosłowiańska, jednak nie sposób nie wspomnieć, iż według przedstawicieli tradycji brytyjskiej i amerykańskiej intonacja jest zjawiskiem jednoskładnikowym, ograniczonym głównie do zmian wysokości tonu¹⁷. Crystal¹⁸ definiuje intonację jako zmianę wysokości głosu (melodię), a O'Connor i Arnold¹⁹ uzupełniają tę definicję o zmiany cech muzycznych wypowiedzi.

W wielu publikacjach slawistycznych termin *intonacja* występuje synonimicznie w stosunku do terminu *prozodia*. Jedna z nich podaje, że prozodia to:

...система фонетических средств (высотных, силовых, временных), реализующихся в речи на всех уровнях речевых сегментов (слог, слово, словосочетание, синтагма, фраза, сверхфразовое единство, текст) и играющих смысловоразличительную роль. Часто выделяются следующие компоненты просодии: речевая мелодия, ударение, временные и тембральные характеристики, ритм, для тональных языков – словесные тоны²⁰.

¹⁴ В. А. Васильев, *Теория фонетического строя современного английского языка (в сопоставлении с русским)*. Автореферат дис. ... д-ра филол наук, Москва 1969, s. 24.

¹⁵ О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1969, s. 608.

¹⁶ Г. П. Торсуев, *Обучение английскому произношению*, Москва 1956, s. 224.

¹⁷ Por. D. Jones, *An Outline of English Phonetics*, Cambridge 1960, s. 378; K. L. Pike, *The Intonation of American English*, New York 1945, s. 203; D. Crystal, *Prosodic Systems and Intonation in English*, Cambridge 1969, s. 381; A. C. Gimson, *An Introduction to the Pronunciation of English*, Bristol 1989, s. 320.

¹⁸ D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of the English language*, Cambridge 1995, s. 248.

¹⁹ J. D. O'Connor, G. F. Arnold, *Intonation of Colloquial English*, London 1973, s. 1.

²⁰ *Лингвистический энциклопедический словарь...*, s. 401–402

Jeżeli jednak, wbrew powyższej formule, zgodzimy się, że intonacja dotyczy wyłącznie melodii, wówczas prozodia obejmie swoim zasięgiem tak pojmowaną intonację, rytm, akcent zdaniowy, tempo, tembr i pauzy. Omawiane pojęcia przez niektórych autorów uznawane są za tożsame, przez innych – za różne, co nie zmienia faktu, że oba stosuje się w celu nazwania funkcjonalnego systemu suprasegmentalnych środków językowych, których substancję foniczną stanowią modyfikacje częstotliwości podstawowej, intensywności i czasu trwania²¹.

Należy także pamiętać, że zjawiska prozodyczne odnoszą się nie tylko do sylab, wyrazów czy grup rytmicznych, lecz również do grup intonacyjnych (fraz fonetycznych) i wypowiedzi, podczas gdy intonacja jako melodia mowy jest cechą wypowiedzi. Przy takiej interpretacji, prozodia jest pojęciem szerszym. Ten zamęt terminologiczny pogłębia wprowadzony przez sławistów zamiennie, obok terminu intonacja w szerokim rozumieniu, kolejny termin – *prozodia frazowa*²².

Na pytanie o zależności zachodzące między prozodią a intonacją, zdaniem Zlatoustowej²³, należy odpowiedzieć wykorzystując zasadniczą między nimi różnicę. Polega ona na tym, iż intonacji i prozodii przypisane są odmienne funkcje, mimo że charakteryzują się podobnymi parametrami. Zadaniem intonacji jest przekazywanie znaczeń, w tym także znaczeń kategorii zdaniowych nazywanych w sławistyce *typami komunikacyjnymi*, do których należą, np.: oznajmienia, pytania, rozkazy. Prozodia zaś „odpowiada” za organizację strumienia mowy, jego integrację i delimitację za pomocą środków suprasegmentalnych.

Potapowa, analizując obok prozodii terminy *prozodyka* i *prozodemika* określa je odpowiednio jako budulec, sposób budowy zaplanowanego obiektu, przeznaczenie budowli. Podkreśla jednocześnie, że:

любая реализация речевого сообщения является сложным структурным единством субстанции (просодических характеристик) и функции (просодики, просодемики, интонации)²⁴.

Prosty i czytelny opis struktury prozodycznej konkretnego języka nie jest zadaniem łatwym. System intonacji rosyjskiej zaproponowany przed prawie pół wiekiem przez Bryzgunową służy po dziś dzień zwłaszcza do

²¹ L. V. Borisova, A. A. Metlyuk, *Theoretical Phonetics*, Minsk 1980, s. 7.

²² Т. М. Николаева, *Фразовая интонация...*, s. 4–9.

²³ Л. В. Златоустова, *Общая и прикладная фонетика*, Москва 1986, s. 11–21.

²⁴ Р. К. Потапова, *Речь коммуникация информация кибернетика*, Москва 2001, s. 568.

nauczania języka rosyjskiego jako obcego. W omawianym standardzie wyróżnia się 7 jednostek podstawowych, tzw. konstrukcji intonacyjnych (IK), które obejmują najczęściej używane sposoby akcentowo-intonacyjnej organizacji zdań w języku rosyjskim. Na przykład IK-1, stosowana w większości zdań oznajmujących, charakteryzuje się obniżeniem tonu na sylabie nuklearnej. Należy jednak zwrócić uwagę, że niewielki zestaw IK zaspokaja potrzeby opisu rosyjskiej intonacji dla celów, które były przypisane mu pierwotnie (dydaktycznych), lecz nie jest w stanie oddać bogactwa i różnorodności struktury intonacyjnej rosyjskiego języka mówionego. Modyfikacje tonu wypowiedzi nie ograniczają się bowiem tylko do zmian kierunku tonu (opadanie/wzrost). Dotyczą także różnic wielkości zmian tonu (ekskursja tonu), czasu trwania zmian, lokalizacji zmian tonu wewnątrz sylaby, poziomu, na jakim zmiana tonu zachodzi. Powyższe cechy w odniesieniu do opisu intonacji języka rosyjskiego uwzględnia w zaproponowanym przez siebie systemie ToRI (Transcription of Russian Intonation)²⁵ Cecilia Ode.

Prezentacja obu systemów ma na celu przede wszystkim przybliżenie nowoczesnej procedury transkrypcyjnej intonacji języka rosyjskiego. W przyjętej metodzie wychodzimy od konstrukcji intonacyjnych Bryzgunowej²⁶, a następnie staramy się pokazać w jaki sposób typy komunikacyjne (kategorie zdaniowe), w których IK są realizowane opisuje system ToRI. Wybrane zdania wzorcowe poszczególnych IK przedstawiamy w formie intonogramów i symboli zastosowanych w ToRI. Materiał uzupełniamy przykładami typów akcentów tonalnych²⁷ (pitch accents), zmian wysokości tonu (pitch movements) i konfiguracji tonu na granicy frazy intonacyjnej (utterance boundaries marked by pitch), charakterystycznych dla konkretnej IK.

W systemie struktur intonacyjnych Bryzgunowej wyróżnia się trzy zasadnicze odcinki: część poprzedzającą sylabę nuklearną (предцентровая часть), sylabę nuklearną (интонационный центр) i część następującą po sylabie nuklearnej (постцентровая часть). W każdym z nich obserwuje się zmiany wysokości tonu (wzrost i spadek), które są oceniane przez pryzmat tonu średniego (neutralnego) osoby mówiącej.

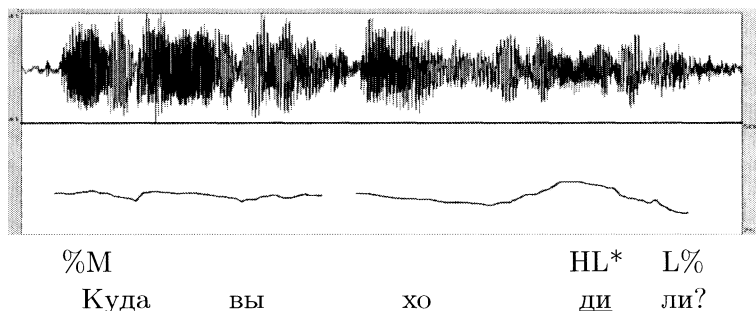
²⁵ Instrukcja i szczegółowe omówienie ToRI znajduje się na <http://www.fon.hum.uva.nl/tori/>.

²⁶ Należy zaznaczyć, że korzystamy tutaj wyłącznie z konstrukcji Bryzgunowej, które jednak nie wyczerpują wszystkich możliwości intonacyjnych języka rosyjskiego. Ponadto trzeba pamiętać, że system ToRI powstał niezależnie od IK, a zatem wnioski płynące z porównania obu systemów i uchwycone paralele mają charakter ustaleń wstępnych.

²⁷ Tłumaczenia własne z języka angielskiego i rosyjskiego.

IK-2 stosowana jest głównie w pytaniach szczegółowych (z wyrazem pytającym), pytaniach alternatywnych, pytaniach precyzujących, w różnego typu zwrotach grzecznościowych, poleceniach i rozkazach³⁰. Podobnie jak w IK-1 sylabę nuklearną wyróżnia opadający kierunek tonu (por. rys. 2).

Rys. 2.

W systemie ToRI modyfikacje tonu wyrażane są za pomocą akcentu tonalnego H*L lub L*H, ze średnim lub wysokim poziomem początkowym w pytaniach szczegółowych, np.:

%M HL* L%

Как это понять?

%H HL* L%

Куда вы исчезли?

%M L*H %

А почему Ксению не пригласили?

oraz H*L w pytaniach alternatywnych, uściślających, np.:

%M H*L L%

Это калитки так назывались? (pytanie uściślające)

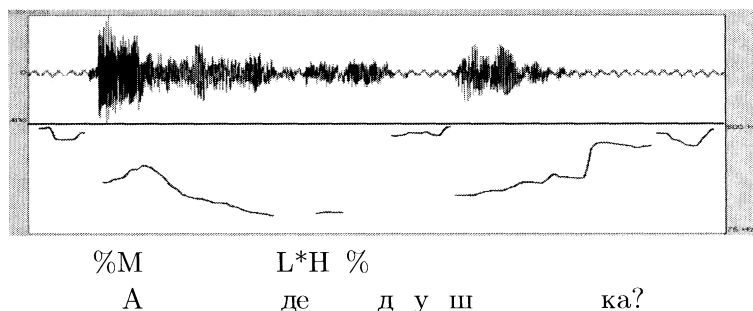
%L H*L L%

Вы завтра уезжаете или послезавтра? (pytanie alternatywne)

IK-3 to typowa konstrukcja dla pytań bez wyrazu pytającego. Sylaba nuklearna struktury intonacyjnej wymawiana jest z tonem rosnącym, natomiast sylaby następujące po niej charakteryzuje ostry spadek tonu (por. rys. 3).

³⁰ Podaję tu tylko niektóre kategorie zdaniowe charakterystyczne dla konstrukcji intonacyjnych. Szczegółowy opis tych kategorii znajdzie czytelnik w И. В. Одинцова, *Русский язык для иностранцев. Звуки. Ритмика. Интонация. Учебное пособие*, Москва 2004.

Rys. 4.

nie akcentowanych, wzrost tonu odbywa się właśnie na sylabie nuklearnej. Wówczas pojawia się charakterystyczna dla IK-4 opadająco-rosnąca zmiana tonu.

Pytania z „а” i pytania żądające charakteryzują się akcentem tonalnym typu L*H (określanym jako struktura opadająco-rosnąca), np.:

%M L*H %
 А его коллеги?

%M L*H L*H %
 Ваше имя фамилия?

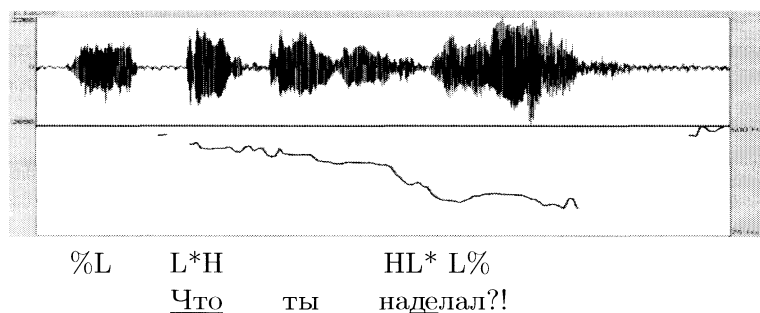
W przeciwieństwie do pozostałych konstrukcji, IK-5 posiada dwie sylaby nuklearne, które albo następują jedna po drugiej, albo oddzielone są innymi sylabami. Pierwsza sylaba nuklearna charakteryzuje się tonem rosnącym, poziom tonu między sylabami nuklearnymi jest wysoki, ale nie wychodzi poza poziom tonu pierwszego centrum intonacyjnego. Ton ulega obniżeniu na drugiej sylabie nuklearnej. IK-5 służy wskazaniu intensywności cechy, stanu, działania oraz wyrażeniu niezadowolenia, zniecierpliwienia, wzburzenia. Janko³¹ zwraca uwagę, że IK-5 można opisać wykorzystując ton rosnący IK-6 i ton opadający IK-1 (por. rys. 5).

W systemie ToRI wypowiedzi z IK-5 charakteryzują się akcentami tonalnym L*H i HL*/L*, np.:

L*H HL* L%
 С кем ты дружишь?!

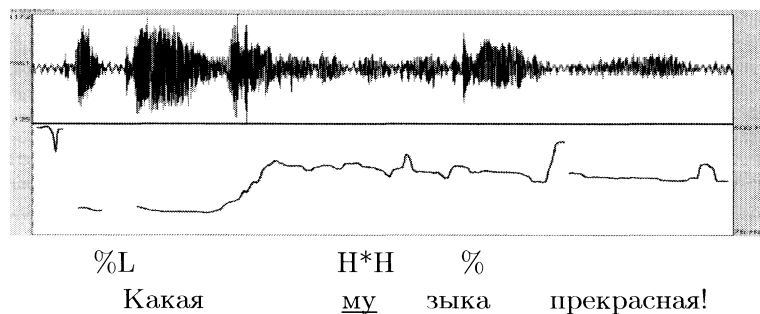
³¹ Т. Е. Янко, *Русская интонация. Лингвистика для всех*, Москва 2008, s. 278–290.

Rys. 5.

Akcent tonalny H*H, który pojawia się w IK-6, w omawianej konstrukcji nie występuje, ponieważ jedną z jego cech jest kontynuacja wysokiego poziomu aż do zakończenia wypowiedzi. Konstrukcja intonacyjna IK-6 występuje w wypowiedziach oddających nastrój refleksji, opisujących marzenia, zachwyt, w zdaniach z wyliczaniem. Charakteryzuje się tonem rosnącym na sylabie nuklearnej i równym na sylabach post-nuklearnych (por. rys. 6).

Rys. 6.

Dla omawianej struktury intonacyjnej w ToRI stosuje się akcent tonalny H*N, np.:

%L H*N %
 Было весело. (uczucia pozytywne)

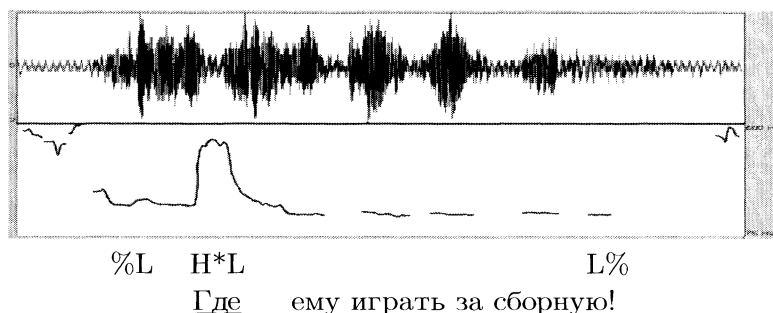
%L H*N %
 Как поели вкусно. (zdanie wykrzyknikowe)

oraz L*N, np.:

%M L*N L*N L*N %
 Я купила мясо молоко хлеб. (wyliczanie)

Realizacja IK-7 polega przede wszystkim na wzroście tonu, podobnie jak ma to miejsce w IK-3. Cechą wiodącą jest tu jednak zwanie krtaniowe towarzyszące wzrostowi. Sylaby post-nuklearne wymawiane są tonem opadającym. IK-7 wykorzystywana jest głównie w celu wyrażenia dezaprobaty, niezadowolenia, negatywnej cechy przedmiotu, osoby czy zdarzenia. Podobnie jak w IK-3, w omawianej konstrukcji występuje akcent tonalny H*L (por. rys. 7).

Rys. 7.

W przedstawionych przykładach porównano wyłącznie cechy tonu sylab nuklearnych i sylab znajdujących się na granicy fraz. Nie wyczerpują one jednak wszystkich opracowanych przez Ode konfiguracji tonów w strukturze rosyjskich grup intonacyjnych. Omówienia całego systemu, który jest wciąż wzbogacany o nowe elementy, nie można zamknąć w pojedynczym opracowaniu. Fakt ten otwiera zatem nowe perspektywy dla dyskusji naukowej, którą należy kontynuować uwzględniając zarówno znaczenia zjawisk prozodycznych i kontekstów w jakim występują, jak również sposoby ich prezentacji i opisu.

INTERPRETATION OF PROSODIC PHENOMENA AND RUSSIAN INTONATION

S U M M A R Y

In the article interpretation of prosodic phenomena in East-Slavonic linguistics is presented. Intonation and prosody are two elementary notions that researchers treat differently. According to the so-called narrow definition intonation is synonymous to speech melody whereas in the wide definition it comprises speech melody, utterance stress, rhythm, tempo and pauses. The former is popular among British and American linguists. The latter, however, is applied mostly by Slavic phoneticians who often replace it with the notion of prosody or phrase prosody.

In the article the system of intonational patterns (IK) by E. A. Bryzgunova and ToRI transcription by C. Ode have been compared and contrasted.